

МАВРІН О.

**НЕОЧІКУВАНІ ЗДОБУТКИ ВТРАЧЕНОГО ЧАСУ:
ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА АРХЕОГРАФІЇ В УРСР (40-ві –
80-ті роки ХХ ст.). – К.: АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ,
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
НАН УКРАЇНИ, 2018. – 352 с.**

В умовах сьогодення увиразнюється своєрідний соціальний і культурний контекст епохи, який спонукає до осмислення досвіду й формулювання нових типів і видів запитань до розвитку наукового знання. Історія науки важлива як елемент історії суспільства в цілому, як суттєвий і вагомий чинник історико-культурної парадигми, розвитку наукової думки; звернення до неї сприяє осягненню передумов, традицій, надбань. Конкретний історико-науковий матеріал допомагає усвідомлювати внутрішні тенденції, закономірності розвитку наукових знань, уможлиблює фіксацію досягнень й осмислення мотиваційних чинників акцентуації певних проблем чи завдань. Не випадково дослідження з історії науки вже давно посили гідне місце серед історичних досліджень.

Нову контекстуальність формування й розвитку наукових знань будь-якої науки обрамлює систематизація й узагальнення раніше отриманих знань та досвіду. Історія науки фіксує огляд існуючого знання, а також слугує стартовим майданчиком для подальшого розроблення, доповнення й удосконалення напрацьованого запасу знань. Вагомим компонентом її дослідження є аналіз внутрішніх закономірностей розвитку наукового знання й логіко-теоретичних проблем розвитку науки. Свого часу, обґрунтовуючи логіко-методологічні й історико-наукові концепції, англійський філософ і логік У.Уевелл зауважив, що стара теорія завжди входить у нову тією долею істини, яку вона продовжує містити в собі¹. Накопичення наукового знання відбувається поступово і безперервно, але в певний час стається стрімкий перехід від попередньої епістемологічної структури до наступної. Відповідно до парадигмального підходу у вивченні наукового знання лише в кінцевій стадії будь-якої парадигми можливо висновувати про специфіку кожного з її етапів розвитку.

Вихідним пунктом будь-якого дослідження є постановка проблеми, яка слугує пізнавальним й комунікативним атрактором, активатором пізнання, породжує дослідницьку програму тощо². Монографію О.Мавріна присвячено

¹ Whewell W. The Philosophy of Inductive Sciences, Founded Upon Their History // William Whewell's Theory of Scientific Method / Ed. R.E. Butts. – Pittsburg, 1968. – P.75–78. Див. також: Светлов В.А. История научного метода: Учеб. пособие для вузов. – Москва, 2008. – 700 с.

² Прытков В.П. Познательные функции и типология научных проблем [Електронний ресурс]: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnal/2013/5/fil%D0%BEs%D0%BEfy%D0%B0/rytkov.pdf

дослідженню трансформаційних процесів у теорії і методиці української радянської археографії, що відбувались упродовж 1940–1980-х рр. У авторській інтерпретації період визначено як «втрачений час для цієї дисципліни». Науковець вдається до реконструкції процесу розвитку наукового знання, інституалізації археографії, порушує питання археографічної обробки документів, їх підготовки до друку, видавничий репертуар та методику розроблення правил публікації документів тощо. В основу архітектоніки дослідження покладено проблемно-хронологічний метод побудови. З огляду на невизначеність статусу та методологічних засад археографії вагомим видається фокусування авторської уваги на її генезі, спробі визначення статусу, оприявнення місця серед інших дисциплін тощо. Праця складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списків літератури та скорочень, іменного покажчика.

У вступі О.Маврін наголошує на особливому місці історії української археографії серед напрямів археографічної діяльності, оскільки вона «є не лише окремою темою дослідження, але й виступає у якості дослідницького методу, а в деяких визначеннях археографії – складовою частиною її предмету»³. При цьому увиразнено декілька підходів до вивчення історії української археографії, що склалися у вітчизняній науці за чверть століття. Перший – це проблемно-хронологічний, коли за основу береться історична періодизація. Другий, коли базовими є культурно-історичні епохи. Історія розглядається як сукупність культурно-історичних епох (певних замкнених концептів), які не обов'язково перебувають у взаємозв'язку і тим більше не є ланками одного еволюційного процесу. Дослідник мотивує переваги першого підходу з огляду на те, що «проблемно-хронологічний напрям дає більше можливостей для вивчення тих змін, що відбувалися в українській радянській археографії в радянську добу» (с.5).

Окреслення об'єкту рецензованої праці автор подає через визначення завдання історичного дослідження: «[...] точний облік опублікованих документів і пам'яток письменства, а також вивчення історії організації археографічної роботи, характеристику методів і способів публікації різних видавничих осередків у минулому»⁴. При цьому він зауважує: «Очевидно, що питання теорії і методики є однією зі складових об'єкту вивчення історії археографії. Для означеного періоду цей аспект є ключовим, оскільки в радянську добу археографія перетворюється на наукову дисципліну, формулюючи предмет, метод функції, завдання» (с.6). Предмет дослідження сфокусовано на напрямках, історії їх становлення та розвитку упродовж майже сорокарічного періоду. Водночас науковець покликається на формулювання предмета В.Стрельським: «Визначити предмет кожної конкретної науки – означає встановити ту область дійсності і законів її розвитку, те коло питань, які вона

³ Єдлінська У.Я., Страшко В.В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.). – К., 1990. – С.5.

⁴ Там само.

вивчає, з'ясувати, чим вона відрізняється від інших наук»⁵. Автор визначає мету археографічної діяльності як «медіатора між документом, джерелом та істориком-дослідником», взагалі, «приймачем» історичної інформації для подальшого застосування (с.22).

О.Маврін увиразнює підходи українських радянських фахівців до археографічної роботи в умовах загальносоюзної уніфікації: попри приреченість функціонування в умовах усталених загальносоюзних канонів, археографи республіки формували власний предмет дослідження та оригінальні методи роботи. Робиться висновок, що ці підходи створили передумови для подальшого поступу самобутньої української археографії та її відродження у 1990-х рр.

Дослідник зауважує, що доля української археографії у ХХ ст., як жодна інша наукова діяльність, залежала від обставин і передовсім – від влади, «адже історичні джерела, як правило, знаходилися під охороною і опікою держави, а самі видавничі практики потребували фінансування, що в умовах жорсткого централізму могли надати лише державні структури» (с.12). Власне, сама історія повоєнної археографії – це історія звуження наукової свободи, посилення регуляції археографічної діяльності владними структурами. І в той же час – це історія про «опірність» матеріалу; про те, як історичні джерела, попри заборони, здатні проявляти свою сутність, руйнувати ідеологічні рамки самим фактом своєї появи. Тож автор характеризує історію української археографії як «історію розквіту й занепаду, відродження і нових спроб (під різними приводами) знищити голоси минулих епох, що безпосередньо промовляють до нащадків зі сторінок археографічних публікацій, змушуючи їх до самостійного пошуку істини без посередництва готових схем і узагальнень».

За результатами проведеного в рамках дослідження аналізу О.Маврін виокремлює три напрями в теорії й методиці української радянської археографії в маркованому хронологічному діапазоні:

1. Повне наслідування теоретико-методологічних настанов, вироблених всесоюзними археографічними центрами, їх механічне перенесення на український ґрунт.

2. У процесі розвитку окремих положень загальносоюзної археографії українські радянські фахівці створюють окремі методи і напрями, що цілком вписуються в загальну концепцію, збагачуючи останню.

3. Виходячи з досвіду роботи з конкретними історичними документами (в основному XIV–XVIII ст.), в працях узагальнюючого характеру окремі українські радянські археографи, намагаючись наповнити абстрактні формули теорії і методики конкретним змістом вітчизняних історичних документів, усвідомлюють необхідність вироблення таких засад теорії і методики, які б враховували індивідуальні риси того документального комплексу, що склався в УРСР (с.16).

Серед структурно-композиційних компонентів вступу зроблено стислий огляд праць, присвячених розвитку теорії й методики археографії в республіці

⁵ Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения СССР. – К., 1968. – С.16.

періоду 1940–1980-х рр. У переліку згаданих авторів Т.Барабаш, І.Бутич, І.Войцехівська, М.Дмитрієнко, Н.Земзюліна, Я.Калакура, О.Марченко, С.Павленко, Г.Папакін, Ю.Прилепішева, Ф.Стоян, Г.Швидько, С.Яковлев та ін.

У першому розділі – «Археографія в УРСР (1945-й – 1950-ті рр.): становлення, формування засад» – О.Маврін увиразнює місце археографії в системі історичних дисциплін (с.23–37), обґрунтування методологічних питань щодо вироблення принципів передачі іншомовних документів (с.38–53), вироблення українською радянською археографією методики публікації збірників історичних документів у 1940–1950-х рр. (с.54–74), дослідження історії української археографії як методологічне питання (с.75–98).

Дослідник зазначає, що радянська українська академічна археографія (як і решта археографічних республіканських інституцій) змушена була існувати у конкретно-визначеному ідеологічному руслі. У проаналізованих автором працях розвиток української археографії постає як тривалий процес, початок якого синхронізувався з розвитком європейської археографії. Натомість дослідник зауважує, що «українська радянська археографія мала цілий ряд індивідуальних рис, що проявилися не лише у видавничому репертуарі, але й у наявності власних методик. Цей аспект був дещо приглушений в радянську добу процесом уніфікації та русифікації, особливо в період культу особи Сталіна, але особливості українських пам'яток вимагали розробки відповідних методик» (с.93). Розширювалась інформація про археографічні центри, висвітлювалась діяльність окремих вчених, досліджувалась історія польової та камеральної археографії, змінювалась й методика дослідження окремих аспектів історії цієї науки.

Автор фіксує домінування в українській радянській археографії питань методики публікації джерел, принципів передачі текстів, форм видань та принципів систематизації матеріалу тощо. Водночас у ній знайшли відображення й питання загальнотеоретичного плану. Зокрема йдеться про спробу дати власне визначення терміну «археографія» у республіканських довідкових виданнях, хоча в українському варіанті визначення терміну археографії та її функцій спостерігалось певне наслідування загальносоюзним зразкам (с.95–96). Але поряд із наслідуванням в українській радянській археографії спостерігаються й інші процеси. Зокрема розвиваються окреслені в загальних рисах окремі положення загальносоюзних «Правил». Це стосується, перш за все, різноманітних аспектів укладання збірників. Водночас українська археографія сприяла розвитку теоретичних підвалин усієї радянської археографії крізь постановку проблем, що стосувалися зміни її базових засад. Це стосувалося насамперед уніфікованого підходу до документів і вибіркового ставлення до їх текстів (с.97).

Із досліджень історії української археографії поставало уявлення про її власний шлях, тісне поєднання з європейським виміром, а також про існування власних напрацювань щодо публікацій українських історичних пам'яток.

Розділ другий – «Трансформаційні процеси в українській радянській археографії 1960-х років» – актуалізує теоретико-методологічні проблеми в

радянській археографії 1960-х рр. (с.99–104), предмет її дослідження та спроби його окреслення в українській археографії (с.105–123), розвиток методик публікації україномовних документів (с.124–158).

1960-ті рр. у загальносоюзній радянській археографії автор розглядає як період, відмінною рисою якого стала актуалізація проблем теоретичного плану й методики публікації історичних джерел (с.99). Власне новаторство полягало вже в самій постановці проблем теоретичного плану, актуалізації питання про предмет археографії, методику видання історичних документів. Зміни в царині методики публікації історичних джерел дослідник пояснює не впливом зовнішніх чинників, а передусім «змінами в середині самої археографії, її готовністю перейти на вищий рівень розвитку, а саме, оформитися в самостійну науку» (с.99). Поряд із цим зберігалися усталені підходи до публікації історичних джерел.

О.Маврін привертає увагу до низки дискусій 1960-х рр., які засвідчили стадію бурхливого розвитку і змін в радянській археографії. На прикладі дискусії про «типи, види і форми публікації» історик окреслює важливість зрушень, здійснених науковцями СРСР у 1960-х рр., щодо переосмислення засад археографії, зокрема її публікаторської діяльності. Радянські теоретики порушили також низку питань відносно потенціалу концепту «історичне джерело» як предмету археографічного дослідження, хоча пошуки нового предмету дослідження активно розгорнулися в наступне десятиліття. Зокрема узагальнення цих процесів в осмисленні предмету концентровано зафіксували універсальні енциклопедії союзного та республіканського значення. У науково-довідковій статті 1970 р. занотовано: «Археографія – спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію і практику видання писемних історичних джерел (організація публікаторської роботи, виявлення і збір історичних пам'яток, розробка методів і способів публікації, вироблення правил науково-критичного видання джерел тощо). Археографія тісно пов'язана з філологією, джерелознавством, палеографією, текстологією, дипломатикою, архівознавством»⁶. Ще більшою мірою зрушення, що відбулися в 1960-х рр., відбиває формулювання у 2-му виданні «Української радянської енциклопедії», зокрема стосовно зміни засад методології: «Археографія – це спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, що вивчає теорію і практику видання писемних історичних джерел, розробляє принципи й методи публікації документів. Залежно від завдань і мети публікації поділяються на наукові, науково-популярні та навчальні»⁷

Загальний характер розвитку археографії в 1960-х рр., як зазначено в рецензованій праці, визначався тим, що «українські радянські археографи спробували наповнити ці два концепти (“історичне джерело” та “пам'ятка”) змістом українських історичних документів, зосередившись, головним чином у 1960-х роках, на мовознавчих аспектах таких документів, писаних

⁶ Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Под ред. А.М.Прохорова. – 3-е изд. – Т.2: Ангола – Барзас. – Москва, 1970. – С.280.

⁷ Українська радянська енциклопедія: У 12 т. / Гол. ред. М.П.Бажан. – 2-ге вид. – Т.1: А – Борона. – К., 1977. – С.261.

староукраїнською мовою та на дослідженні зовнішніх ознак пам'ятки» (с.158).

Третій розділ праці присвячено розгляду особливостей становища української радянської археографії в 1970-х рр. (с.159–228). Попри різноманітність концепцій щодо її предмету, в центрі уваги українських археографів у вказаний період була проблема історичного джерела (пошуку, опису й видання). Розпочата в 1970-х рр. дискусія про предмет і метод археографії на рівні загальносоюзних археографічних центрів, попри окреме нюансування (термін «допоміжна історична дисципліна» був замінений на «спеціальну історичну дисципліну»), не дала плідних результатів. Автор констатує: «Все залишилось по-старому, почасти ставши причиною стагнаційних процесів, що охопили радянську археографію у 1980-х роках» (с.227).

Станом на кінець 1970-х рр. очікуваних змін у визначенні предмету археографії в радянській науці так і не відбулося. Відповідно не змінилися її статус і методика. Загальна характеристика стану української археографії у цей час свідчила про погіршення її умов розвитку й функціонування.

У четвертому розділі – «Археографія 1980-х років: від української радянської до української археографії в УРСР» (с.229–296) – О.Маврін аналізує теорію та методику археографії в умовах суспільних трансформацій, становлення польової, камеральної та едиційної археографії, проекти правил видання українських історичних документів тощо. При цьому автор зауважує, що у 1980-х рр. на рівні всесоюзної археографії відчувається певний застій (це оприявилось в поверненні до старих концепцій археографії замість продукування нових смислів, великої кількості нової лексики, за якою не стояла поява нового явища або проблеми тощо). Водночас уже дискусія попереднього десятиліття показала, що в межах археографічної спільноти визріло і функціонує декілька концептів археографії. Відтак розвивалися й структурували науковий простір ті концепти, що не були зафіксовані у формі «офіційного» тезаурусу, а існували на рівні тенденцій, альтернативних думок, дискусій. З огляду на загрозливу ситуацію попередніх десятиліть, до головних подій у галузі теорії і методики археографії 1980-х рр. дослідник зараховує зміцнення позицій терміну «археографія».

Автор зазначає, що українська радянська археографія в умовах перебудови отримала новий шанс на увиразнення власних позицій. Головною особливістю цього періоду було те, що вона вивчала проблеми теоретичного і методичного плану, що раніше було прерогативою всесоюзних археографічних центрів. Це питання предмету, функцій, завдань археографії, визначення базової термінології, меж археографічної діяльності, співвідношення з іншими галузями історичної науки. Від розробки цього теоретичного рівня залежало формування засад видавничого плану, методів пошуку, опрацювання та видання історичних документів. Ще однією примітною рисою 1980-х рр. стало те, що формування засад перспективного видавничого плану вийшло на рівень окремої методичної проблеми (с.295). «Всі ці події свідчили про вихід української радянської археографії з тіні всесоюзної і пошук власних засадничих принципів», – констатує О.Маврін. Ідеться про

започаткування абсолютно нового етапу в історії вітчизняної археології загалом.

У висновках до монографії (с.297–312) її автор констатує, що історія радянської післявоєнної археології – це історія допоміжної історичної дисципліни, котра з кінця 1950-х рр. намагалася вибороти статус окремої галузі наукового знання. Цей процес супроводжувався змінами в теорії й методиці археології. Перш за все було здійснено спробу переглянути її предмет: відійти від концепцій історичних джерел та зробити предметом дослідження історичні документи або пам'ятки. Прагматичний підхід, що змушував вибірково ставитись до історичних документів та до їх текстів, відбираючи лише ті, що забезпечували матеріалом дослідження актуальних історичних тем, почасти поступився місцем ставленню до документа як до історичної пам'ятки. Відповідно змінювалася й методика роботи. На рівні едиційної археології цей злам був зафіксований у всесоюзних «Правилах видання» 1969 р., коли принцип тематичності поступився принципу цільового призначення видання. Науковий тип видання, що звузив можливість застосовувати вибірково підхід й можливість втручання археологів у текст документу, був наслідком означених змін у теорії (с.297).

Ефективним методом подолання кризи і віднайдення інших сенсів археології були дослідження її історії. Завдяки їм наприкінці 1950-х рр. повертається дореволюційне розуміння предмету, функцій і завдань археології, що було значно глибшим, ніж радянський варіант. І хоча воно надовго не закріпилося на рівні тезаурусу в тогочасній довідковій радянській літературі, але, по факту, функції археології були розширені. Зокрема з відкриттям у 1960-х рр. Археологічної комісії розвивається польова археологія, розширюється спектр об'єктів археології.

Українські археологи у 1950 – на початку 1970-х рр. брали активну участь в обговоренні актуальних питань радянської археології, здебільшого у формі відгуків на дискусії. Їх темами були типи, види і форми видань; перспективи реєстрової й табличної форми публікації джерел, предмет археології та ін.

Просуваючись хронологічно, О.Маврін фіксує на початку 1970-х рр. кризу в археології, спричинену невідповідністю теоретико-методологічного рівня практичним здобуткам тогочасної радянської археології. Дискусія про предмет, метод, функції археології розгорнулися на шпальтах фахової періодики у це десятиліття. Втім очікуваних змін не відбулося: предмет не був змінений; перемогло «звужене» розуміння археології, зафіксоване в довідковій тогочасній літературі.

Не оновила у формулюванні предмету радянська археологія і в 1980-х рр. Окрім того, у цей час стають помітними ознаки стагнації: повернення до старих (1920–1940-х рр.) концепцій археології; поява значної кількості термінів, що не означували нових явищ; надмірне теоретизування (навіть щодо терміну «теорія археології») тощо. Українська радянська археологія працювала в контексті загальносоюзної археології. Це означало, що вироблені її центрами засади теорії і методики цілком були прийнятними

й для українських вчених. Більшість зусиль в царині методології були спрямовані на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Це стосується визначення предмету і методу, а також теорії едиційної, камеральної та польової археографії.

Дослідження проблеми уможливили констатацію авторського висновку: попри інтенції усамостійнення, за радянської влади в умовах домінування загальносоюзного центру цілісної теоретико-методологічної системи власне української радянської археографії не склалося. Водночас «пошукового матеріалу в сфері археографічної думки накопичилося достатньо, щоб у перші роки незалежності структуруватися інституційно та науково» (с.311).

Завершується рецензована праця увиразненням кількох перспективних напрямів досліджень (зарубіжна українська археографія: теорія і методика; археографія літописних пам'яток: теорія і методика в УРСР у 1940–1980-х рр.; археографічні передмови як джерело дослідження розвитку теорії і методики археографії). Додає ваги науковому доробку рекомендація до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Водночас, на наш погляд, праця потребує структурованого історіографічного розділу з характеристикою історіографічних джерел, виокремленням етапів прирощення знань, увиразнення характерних тенденцій розвитку історіографії проблеми тощо. Монографії додало б барв використання поряд з описовим, фактологічним та логічним напрямками – традиційними для історико-наукового дослідження – також здобутків напряму соціальної історії науки (на межі наукової й соціальної проблематики).

Дослідження О.Мавріна значно виграло б за спроби поглибленого аналізу логіки розвитку науки, умов функціонування й чинників прогресу/стагнації. Предметнішим хотілося б бачити аналіз змін внутрішньої структури простору наукового пізнання, зміни конфігурації епістеми (М.Фуко). Можливо варто було б змістовніше розкрити той механізм, завдяки якому отримано результати в розвитку археографії. Глибшого аналізу потребують внутрішні закономірності розвитку наукового знання конкретної предметної галузі в контексті логіко-теоретичних проблем розвитку науки.

Рельєфніше можна було б колорувати вплив на становлення історіографії контекстуальних чинників доби (суспільно-політичних, культурних, економічних тощо); показати генезу археографії у зв'язку з розвитком суспільства, змінами соціальних функцій науки, її місця і ролі в суспільстві тощо. Утім висловлені зауваження мають рекомендаційний характер.

У рецензованій праці її автор О.Маврін реконструював основні інтелектуальні традиції, теми і проблеми, характерні для становлення археографії; репрезентував характер оновлення конкретних наукових ідей і підходів у розвитку науки в період 1940–1980-х рр.; увиразнив процеси розвитку археографії в УРСР. Монографія зорієнтована на істориків, філологів, викладачів та студентів, які цікавляться історією вітчизняної археографії.

Алла Киридон (Київ)